

خیام؛ کوچه بوده‌ها و نابوده‌ها

گروه تاریخ و هویت | سیر تکامل کوچه‌های مختلف شهر هرکدام داستان خاص خود را دارند. برخی از این مسیرها دراصل جانشین مسیری دیگر هستند که به‌دلایلی چون لزوم کوتاه شدن مسیر قبلی، ایجاد خیابان‌های جدید و حتی احداث مجموعه‌ای تازه در بخشی از شهر متولد شده‌اند.
فرعی شماره۲۴ خیابان امام خمینی^(۱) کنونی جزو این کوچه‌ها محسوب می‌شود. دلیل ایجاد این مسیر، تغییر کاربری بخشی از باغ‌های بزرگ محدوده خیابان ارگ مشهد به کنسولگری بریتانیای کبیر است؛ درواقع پس از احداث ساختمان کنسولگری است که این کوچه ایجاد می‌شود تا نمایندگی سیاسی بریتانیا در مشهد آن دوران که هنوز خیابان پهلوی ساخته نشده بود، دسترسی پذیرفته‌شده‌ای به ارگ و بازار شهر داشته باشد. گواه این ادعا هم بقایای سردر ورودی باغ کنسولگری در این کوچه است.

- کوچه هزاراسم

کوچه «خیام» در طول عمر بیش از صدساله‌اش، نام‌های رسمی و غیررسمی بسیاری داشته است. این کوچه تا قبل از ایجاد خیابان خاکی (آخوندخراسانی فعلی)، بخشی از کوچه بزرگ ارگ بود که محدوده ارگ حکومتی را به بازار شهر متصل می‌کرد. خیام، نخستین نام رسمی این مسیر پس از احداث خیابان آخوندخراسانی است؛ البته هم‌زمان با ثبت این نام بر تابلوی تقاطع کوچه، دو نام پهلوی ۲۴ و آخوندخراسانی ۹ نیز بر این تابلوها نقش بست تا مشخص شود که این مسیر در نظام کوچه‌بندی دو خیابان آغاز و پایانش، چه جایگاهی دارد.

البته نام پهلوی ۲۴ پس از پیروزی انقلاب اسلامی به امام خمینی ۲۴ تبدیل شد و نام خیام هم پس از ایجاد بولوارخیام، کاربرد خود را برای معرفی رسمی این کوچه از دست داد. کوچه شهید حسن منصوری، آخرین نام کوچه است که در پبال‌های اخیر بنابر مصوبه شورای اسلامی شهر برای معرفی این مسیر، تعیین و بر تابلوی نصب شده در ابتدای کوچه از جانب خیابان امام خمینی نوشته شده است. از نام‌های رسمی که بگذریم، «کوچه سینماآسیا» شناخته‌شد‌ه‌ترین عنوان این مسیر است. این نام از اواسط دهه۴۰ و پس از آغاز به کار سینمایی به همین نام برای معرفی آن کاربرد پیدا کرد. کوچه اغذیه‌نوشین و کوچه درمانگاه حضرت ابوالفضل^(۲)؛ از دیگر نام‌هایی است که هرکدام به‌دلیل استقرار مجموعه اشاره شده در این کوچه برای سال‌های طولانی مورد استفاده مردم قرار می‌گیرند.

قرار داشتن نخستین ساختمان شهربانی مشهد در این کوچه، همچنین باعث شهرت آن به‌عنوان کوچه شهربانی در بین مردم شده است. عنوانین کوچه ۱۱۲ به دلیل استقرار مرکز۱۱۲ شهرداری، کوچه بیمه ایران به دلیل استقرار دفتر اصلی این شرکت، کوچه کنار کنسولگری و کوچه چایخانه زوار، نیز هرکدام در برهه‌ای از زمان محل توجه مردم قرار گرفته واز آن برای معرفی کوچه یادشده، استفاده شده است.

- تا پایان دوره قاجار

هرچند براساس اسناد موجود، سنگ بنای مجموعه ارگ مشهد را در آخرین روزهای حکومت صفویان، ملک محمود سیستانی گذاشته است، همان مدارک نشان می‌دهد که در آن دوران، این مجموعه اتصال مستقیمی با بازار نداشته است. به عبارت ساده‌تر، ایجاد کوچه امام خمینی ۲۴ به بخشی از مسیر مستقیم متصل‌کننده مجموعه ارگ حکومتی به بازار شهر و سپس حرم مطهر رضوی بوده، در ابتدای ایجاد این مجموعه در دست‌وکار حاکمان نبوده است. این امر را به‌احتی می‌توان با رجوع به نقشه دالمج مشاهده کرد که در سال ۱۲۴۸ خورشیدی یعنی اواسط دوران ناصرالدین‌شاهی ترسیم شده است. در این نقشه هرچند راه ارتباطی بین میدان بزرگ وقت و بازار ترسیم شده است، این مسیر، کوچه کنونی نیست؛ زیرا از انتهای این میدان و نه از روبه‌روی باغ دیوان اعلا و موازی میدان آغاز می‌شود. این وضعیت در سال‌های بعد به نحو تأمل‌برانگیزی تغییر پیدا کرده است. مدارک موجود نشان می‌دهند که در سال پایانی حکومت قاجارهاو با توجه به تغییر و تحولات رخ داده در محدوده ارگ حکومتی، مسیری مستقیم از مقابل باغ دیوان‌اعلا به سمت بازار وجود داشته است که بخش نخست مسیر ترسیم‌شده در نقشه دالمج، یگانه فرعی جنوبی آن محسوب می‌شود. همین مدارک تأکید می‌کند که بخش عمده جنوبی این مسیر به کنسولگری بریتانیا در مشهد اختصاص داشته است و به عبارت بهتر تأسیس این مجموعه در بخشی از محوطه سرسبز ایوانی محله ارگ، باعث تغییر مسیر کوچه متصل‌کننده به محدوده به بازار اصلی شهر شده است. وجود کنسولگری بریتانیا در بخش ابتدایی این کوچه، ساختار آن را بسیار خاص کرده بود، به‌نحوی که در این بخش، منازل مسکونی به ندرت به چشم می‌خورد و اغلب مجموعه‌های ایجادشده در این کوچه،تجارتخانه‌های منتسب به هندی‌ها و غیرایرانی‌های وابسته به کنسولگری بود. یگانه خانه شناسایی شده از آن دوران در این کوچه، خانه تاریخی اما تخریب شده وهاب‌زاده است.

- دوره پهلوی‌ها

سه دهه نخست سده چهاردهم هجری خورشیدی را باید دوران شکل‌گیری کوچه خیام لقب داد. در این دوران با ایجاد خیابان پهلوی، کوچه از مجموعه بقایای ارگ حکومتی مستقل شد. در دهه بعد باتولد خیابان خاکی و تبدیل آن به آخوندخراسانی، انتهای کوچه نیز مشخص شد و بدین‌گونه سرنوشتی جدا از بخش شرقی کوچه پیدا کرد که به محدوده بازار متصل می‌شد. براساس نقشه سال ۱۳۳۲ خورشیدی کوچه دارای دو فرعی جنوبی و یک فرعی شمالی است که دو فرعی جنوبی به ترتیب به مسیر منهپی بانک ملی مرکزی و اداره گمرک وقت پیوسته بودند و از این طریق به سایر فضا‌های شهری متصل می‌شدند، اما یگانه فرعی شمالی، بن بست بود. در این دوره کم‌کم باغ‌های باقی‌مانده در دو سوی کوچه به بناهای اغلب تجاری تبدیل شدند.

دو مجموعه چاپخانه زوار به‌عنوان یکی از نخستین چاپخانه‌های مشهد در سال ۱۳۲۳ خورشیدی و شرکت ب‌ب یا همان صنایع ایران چوب، به عنوان نخستین مجموعه تولید صنایع چوبی مدرن مشهد، در سال ۱۳۲۷ خورشیدی در این کوچه تأسیس شدند. در همین دوره، نخستین پلاک شمالی کوچه هم ازسوی مرحوم قدس بزرگ به پارچه‌فروشی تبدیل شد.

ساختمان شهربانی مرکزی مشهد، یگانه بنای دولتی در دهه‌های ابتدایی سده چهاردهم هجری شمسی در این کوچه بود که ابتدا پلیس سوار شهر در آن مستقر بود و سپس

به ساختمان مرکزی شهربانی تبدیل شد. همچنین اندکی بعد، ساختمان مرکزی بیمه ایران، شعبه خراسان، در این کوچه مستقر شد. اما مهم‌ترین تحول کوچه در نیمه نخست سده گذشته، افتتاح سینماآسیا در مهر ۱۳۳۹ خورشیدی توسط عباس اسکوئیان بود. ایجاد این سینما باعث شد رفت‌وآمد جوانان به این کوچه افزایش پیدا کند و به‌مرور این مسیر در بین مردم به نام کوچه سینماآسیا شناخته شود. در سال‌های بعد با تقسیم یکی از پلاک‌های بزرگ جنوبی کوچه به چند پلاک کوچک‌تر، یک فرعی بن بست جدید و دردار دو جنوب کوچه متولد شد و از دیگرسو یگانه فرعی شمالی کوچه پس از ایجاد سالن تالستانی سینماآسیا؛ا حالت کوچه‌ای مستقل به مسیری برای دسترسی به این سالن تغییر کرد. همچنین در سال‌های پایانی این دوره، تعدادی از پلاک‌های ابتدایی کوچه پس از استقرار فروشگاه‌های لوازم روشنایی در خیابان آخوندخراسانی به این کار اختصاص پیدا کردند. ناگفته‌نماند که این کوچه از سال ۱۳۳۷ خورشیدی ر همت مرحوم حاج طالب زمانی‌راد، میزبان یکی از قدیمی‌ترین ساندویچ‌فروشی‌های مشهد شد.

- پس از پیروزی انقلاب اسلامی

کوچه خیام در دوره پهلوی روزگار تکامل خود را پشت سر گذاشت، ولی سال‌های حدفاصل دهه۷۰ تا پایان قرن چهاردهم خورشیدی، دوران نابودی و تخریب بناهای مهم کوچه بود. در این دوره به جز مجموعه بنای جنوبی ابتدای کوچه، حدفاصل خیابان امام خمینی تا فرعی نخست مسیر، تقریباً تمام بناهای ارزشمند کوچه دستخوش تخریب یا تحولات گسترده شدند. نخستین مجموعه‌ای که قربانی شد، بنای شهربانی سابق بود که اندکی پس از ادغام نیروهای انتظامی سه‌گانه یعنی شهربانی، ژاندارمری و کمیته انقلاب و ایجاد نیروی انتظامی، به‌منظور استفاده بهتر از فضای آن و ساخت مجموعه مدیریتی جدید نیروی انتظامی مشهد تخریب شد. اما از آن زمان تاکنون، تنها اقدام عمرانی در آن، کشیدن یک دیوار ساده و تبدیل بخشی از فضای آن به کارواش بوده است.

دومین بنای مهم کوچه که در این سال‌ها قربانی نوسازی شد، خانه تاریخی وهاب‌زاده بود. این بناکه براساس اسناد، یکی از مکان‌های مورد استفاده رضاشاه در نخستین سفرش به مشهد بوده ومهرماه سال ۱۲۸۴ خورشیدی، شماره۱۳۴۲۲ در فهرست آثار ملی ایران را به خود اختصاص داده است. در نخستین سال‌های دهه ۹۰ به‌طور کامل تخریب شد. سومین بنای قابل توجه تخریب شده در این کوچه، پلاک نخست جنوبی از سمت خیابان امام خمینی^(۳) است. این بنا که آخرین کاربری‌اش شرکت تعاونی بانک بود، تخریب شد تا مجموعه‌ای اقامتی برای کارکنان همان بانک در آن ایجاد شود اما برخی موانع امنیتی، مانع این امر شد و زمین آن‌ها اکنون در حصارِ چوبی گرفتار است.

اما مهم‌ترین بنای تخریبی کوچه همان بنایی است که از سال ۱۳۳۹ خورشیدی باعث تغییر مخاطبان کوچه شد. سینماآسیا که از آن به عنوان حافظه تاریخی سینمای خراسان رضوی یاد می‌شد، جمعه ۲۸ خرداد۱۴۰۰ تخریب شد تا بدین‌گونه، آخرین سینمای کامل محدوده خیابان ارگ هم از صحنه جغرافیا حذف و زمین آن در پشت دیواری آجری رها شود. البته در طول این مدت، ساخت وسازهای به نسبت قابل قبولی هم در کوچه انجام شده است. مهم‌ترین این بناها، درمانگاه خیریه شبانه‌روزی حضرت ابوالفضل^(۴) در نیمه نخست بخش شمالی کوچه و در مجاورت کنسولگری پاکستان در زمین وقفی حاج محمد زرگرزاشی در سال‌های ابتدایی دهه ۷۰ است؛ مجموعه‌ای که در سال‌های اخیر فاز دوم آن هم در حال احداث است. دیگر بنای مهم ایجادشده در این سال‌ها مجموعه موسوم به صادقیه آیتا...العظمی سیستانی است که در بخشی از خرابه خانه تاریخی وهاب‌زاده احداث شده است. یگانه فرعی شمالی کوچه نیز که مدت‌ها به‌عنوان ورودی سالن تالستانی سینماآسیا مورد استفاده قرار می‌گرفت، پس از تخریب آن به کوچه‌ای دردار با بنایی نوساز در انتهای آن تبدیل شد. بدین‌گونه کوچه امام خمینی ۲۴، یگانه کوچه مشهد شد که نیمی از فرعی‌های آن بن بست دردار هستند. سرانجام اینکه در سال‌های اخیر، مجموعه بناهای ابتدایی بخش جنوبی کوچه، بازسازی شده‌اند و به‌عنوان فضا‌های عمومی کافه‌ای، استفاده می‌شوند.

- چهره‌های شناخته‌شده کوچه امام خمینی۲۴

رسانه‌ای‌ترین چهره کوچه، مرحوم احد قدس، مالک فروشگاه منسوجات یکتا بود. او به دلیل حفظ اصالت مغازه تأسیس شده توسط پدرش در دهه ۲۰ به شدت محل توجه رسانه‌ها و اهل فرهنگ بود و به نماد انسانی این کوچه تبدیل شده بود. خاندان وهاب‌زاده که خانه تاریخی‌شان تا قبل از تخریب، چشم‌وچراغ کوچه بود و خاندان شالچی که خانه ارزشمندشان در ابتدای نخستین فرعی شمالی کوچه، اکنون ساکن این کوچه در سال‌های نسبتاً دور هستند، محمود ضاییان حسینی، مالک چاپخانه شاهین، حسین زوار مالک چاپخانه زوار، حاج محمد زرگرباشی، واقف زمین اولیه درمانگاه حضرت ابوالفضل^(۵)، حاج طالب زمانی‌راد مؤسس اغذیه‌نوشین، مرتضی روحانی، نقاش و خوشنویسی شناخته‌شده سال‌های دور شهر و حاج عباس علی یوسفی مؤسس چاپ و جیه‌سازی یوسفی، از دیگر قدیمی‌های فعال در کوچه امام خمینی ۲۴ محسوب می‌شوند. همچنین باید از خانواده‌های ابریشمی، عباسی، زینل‌زاده، حسینی و کویکی به‌عنوان دیگر خاندان‌هایی نام برد که بخشی از عمر خود را در این کوچه سپری کرده‌اند.

محدوده احتمالی کوچه خیام در نقشه دالمج / سال ۱۲۴۸

محدوده احتمالی کوچه خیام در نقشه سال ۱۳۱۰

محدوده احتمالی کوچه خیام در نقشه سال ۱۳۵۵

محدوده احتمالی کوچه خیام در نقشه هرتسفیلد / سال ۱۳۰۳

محدوده احتمالی کوچه خیام در نقشه سال ۱۳۲۵

محدوده کوچه خیام در نقشه امروز

سردر سینما آسیا تا چندسال پیش و شرایط بقایای آن در امروز

نمای ورودی اولیه کنسولگری سابق بریتانیا

نمای چاپخانه شاهین سابق